Архівні джерела до історії залюднення Слобожанщини в 1650-х роках.

Архівні матеріяли до історії Слобожанщини в середині XVII віку по місцевих архівах майже не збереглися, і це цілком зрозуміло, бо в тих роках тільки починалося стале заселення країни будова перших міст її. Натомість великий, подекуди вичерпливий матеріял маємо в архівах центральних „приказів" Московської держави XVII віку (тепер їх сконцентровано в „Древлехранилище" Московського Центрального Архіву).

В середині XVII віку Московська держава, заклопотана небезпечним становищем на західньому (польському) кордоні, все ж чи не найбільшу увагу і чи не найбільшу частину своїх коштів звертала на оборону свого півдня і виявила тут жваву військово колонізаційну діяльність. За таку увагу свідчить величезна маса листування московських центральних установ з воєводами південних міст. Щодня до Москви надходили „одписки" воєвод, і щодня боярська дума давала розпорядження — накази до них. А що діяльність воєвод охоплювала в ті часи всі сфери життя південних міст, ми знаходимо в цьому листуванні багатий і різноманітний матеріял для вивчення історії московського півдня в XVII стор., а також і історії Слобожанщини, що територія її цілком належала до складу Московської держави і до сфери безпосередньої управи воєвод південних московських міст*).

Керування містами півдня сконцентроване було в Розрядному приказі. Цей приказ „відав" спеціяльно озброєні сили — „служилу" людність держави, але через те, що головну функцію адмістрації на півдні, ще майже не залюдненому, становила організація військової оборони, південні міста підлягали Розрядові і в усіх інших ділянках адміністраційної діяльности державного апарату. Правда, це загальне правило не було абсолютне, бо практика приказного урядування взагалі не знала суворого розмежування функцій окремих центральних установ. Але інші прикази, навіть всевладний фінансовий центр — „Приказ Большого Прихода" і „Поместный Приказ" в урядування південних воєвод втручалися мало. Через те мало не всі матеріяли московського півдня і Слобожанщини скупчено в архіві Розрядного приказу. Діяльність Розрядного приказу розподілена була між окремими столами, що „відали" певний комплекс міст, або певну галузь адміністраційної діяльности Розряду. Розподіл цей був дуже невиразний і мінливий, і питання про зміни в складі розрядних столів і їх компетенцію досі ще не висвітлено в історичній літературі. Це питання особливо утруднюється: 1) приказною системою особистих доручень, коли окремим дякам певного столу тимчасово доручалося „відати" деякі міста чи галузі урядування, що звичайно належали до компетенції інших столів; 2) тим, що до столів загальної компетенції („Приказного", „Денежного" тощо) „приписували" деякі міста в цілому обсязі їх адміністрації; 3) поширеним звичаєм передавати з одного столу до іншого потрібні йому документи в складі цілих архівних одиниць — „книжок" чи „стовбців". Коли скасували прикази (1711 р.), архівні збірки столів ще більш поплутано. Щодо території Слобожанщини, яка нас

*) Місцеві архіви воєвод збереглися в архівах місцевих установ: російські переховуються в М. Д., українські — в Харк. Іст. Арх.; але й ті і ті ще не розібрано. Між іншим дуже добрий опис одного місцевого архіву — Зміївського за 1658 р. маємо в ст. 99 Білгородського столу Розряду (М. Д.).

передовсім цікавить, можна всеж сказати з певністю, що в середині XVII ст. її відав Московський стіл, властиво його підвідділ, „Повитье дел Белгородского полка“.

Тепер архів Розрядного приказу складається з архівів 8 столів і кількох серій документів, не поділених поміж столами. Спинімося на тих архівних фондах, де є найбільш матеріялів до істоії Слобожанщини.

Білгородський стіл. Утворений з „Повытя Белогродского полка“ Московського столу в останій чверті XVII ст. Відав усіма галузями адміністративного життя міст московського півдня, об'єднаних в територіяльну одиницю Білогородського полку, що до нього належала і Слобожанщина (від сівських міст Орла і Курска на заході до горішнього і середнього Подоння на сході). Містить у собі переважну частину матеріялів до історії Слобожанщини (до $^2/_3$ усього матеріялу з 1650-х років). Листування складається з справ про військові дії, улаштування й організацію військової „служилої“ людности організацію воєводської адміністрації по містах, будування і фортифікування нових міст, переважно „Білгородської Черти“, і потім керування українською колонізацією Слобожанщини, охорону й оборону південого кордону держави на середньому Дінці (організацію сторож і станиць); тут таки знаходимо численні „вістові відписки“ про події на Україні (Наддніпрянщині). Справи поділяються (як і по інших фондах) на властиве листування і статистичні матеріяли (списки, реєстри, описи тощо). До історії залюднення Слобожанщини знаходимо тут отакі найбільші збірки матеріялів: про слобідське уходництво, описи пасік (особливо стовбці 20, 211, 242, 256, 268, 291, 304, 314), боротьба з уходницьким „воровством“ (ст. 140, 181 і інш.), осадження нових міст — Харкова (ст. 370, 394, 504), Сум (ст. 405), Охтирки (ст. 146, книжка 34), Цареборисова (ст. 401, 409), слобід на Харківщині (ст. 404), сл. Тернів (ст. 1035 і 1082), острогозька еміґрація (книжка 30), організація українських громад, їх господарчого життя, землевпорядкування і розмежування з сусідніми, будування міст і фортець у них (ст. 370, 389, 391, 397, 404, 409, 431, 380), реєстри: еміґрації 1652 р (ст. 1035), перепис слобідських міст 1655 р. (ст. 384), ряд переписів 1656—7 рр. (ст. 392), перепис 1659 р. (ст. 480), перепис 1660 р. (книжки 19 і 44), переписи людности Охтирки (книжка 34), Цареборисова (кн. 56), Острогозька (кн. 30, 31, 32); організація воєводської влади і стосунки з українськими громадами (ст. 33 — серія наказів новим воєводам за 1655—56 рр., ст 294, 389, 391, 394, 399, 409, 481) організація московських залог і помісного землеволодіння (ст. 328, 370, 384), переписи російських залог по містах (ст. 299, 327 — за р. 1651, книжки 2, 15, 56); у цьому ж таки столі знаходимо численні матеріяли про організацію українських залог по південних московських містах і багато „річних сметних книжок“ міст, підлеглих Розрядові і, зокрема, міст Білгородського полку. З наведеного бачимо, який багатий матеріял дає цей стіл; та все ж є в цьому матеріялі й чималі прогалини, що їх почасти поповнюють матеріяли інших фондів.

Сівський стіл. Як можна гадати, утворений також в останній чверті XVII ст. з Хлібного столу, що відав хлібні запаси держави, а спеціяльно (і всебічно) — міста Сівського полку: Путивль, Рильск, Сівськ, Курськ, Брянськ і Орел з їхніми повітами. Діяльність путивельського воєводи поширювалася часом і на західню частини Слобожанщини (Охтирщина і Сумщина); крім того, керуючи різним сполученням із Доном, цей стіл втручався в життя міст на середньому Дінці — Змієва й особливо Цареборисова. Щодо всіх цих міст компетенція столу була тотожня з компетенцією Білгородського. До історії Слобожанщини 1650-х рр. цей стіл містить такі матеріяли: сутички з пасічниками (ст. 129. 152), осадження Охтирки (ст. 158), Сум, Ворожби і Городного (ст. 161, 179, 180), будування Цереборисова (ст. 186), реєстри українських залог (ст. 158) і московських залог 1650 р. (ст. 129). Сівський

стіл мав також обов'зок керувати військовими діями на Наддніпрянщині а пізніше — московськими залогами на Лівобережжі (Гетьманщині); звідси — матеріяли про кампанію 1633—5 р. (ст. 178), напад на Чугуїв 1639 р. (ст. 124) і накази щодо еміґрації з заходу (ст. 158).

Московський стіл. В архіві цього столу лишилося чимало матеріялів, що їх власне слід було передати свого часу до Білгородського і Сівського столів. Цей стіл як центральний стіл Розряду, мав доглядати військовий стан цілої держави, отже і південної частини її. Серед книжок загального змісту збереглися переважно „записные" — запис вхідних паперів усього Розряду. Серед стовпців є деякі ориґінальні справи щодо Слобожанщини 1650-х років: оселення Охтирки (ст. 264), будова старого Цареборисова 1600 р. (ст. 35), земельні суперечки Острогозької і Ольшанської, громад (ст. 252), справи Святогорського манастиря (ст. 109, 126, 147); крім того низка переписів розрядних міст і численні матеріяли про влаштування по них українських залог.

Приказний або Послужний стіл відав поліційно-судові справи в межах цілої держави, а спеціяльно йому підлягали виходні з сусідніх держав, отже й українські еміґранти. Проте дальше керування вже влаштованими еміґрантами належало іншим столам. До цієї частини діяльности столу належать численні (переважно судові) справи північних українських залог; справи еміґрантів — пасічників на Поворсклі (ст. 203, 571); еміґрація 1636—7 рр. (ст. 99), готування до еміґрації 1648 р. (ст. 571); наказ прийняти еміґрантів 1651 р. (ст. 39), еміґрація Дзіковського (ст. 281), влаштування зміївських еміґрантів (ст. 214), справа про осадження Харкова і будування Сумської фортеці (ст. 508). Судових справ українських громад Слобожанщини з 1650-х років, на жаль, не знаходимо, бо цих справ, мабуть, ще не передавали до суду воєвод.

Грошовий стіл керував збиранням мита і податків; українців на Слобожанщині від них звільняли, отже маємо тільки дві прибутково-видаткові книжки з м. Чугуєва (ч. 104, р. 1654 і ч. 105 р. 1657) і кілька „оброчних" книжок з міст вздовж „Черти".

Помісного столу насправді не було; архівний фонд із такою назвою утворено вже тоді, як упорядковували розрядний архів у середині XVIII в., з фонду „помісних стовпців", що його не знати коли виділено з архівів столів. Зміст їх — справи про землевпорядкування служилої людности міст Білгородського полку. Для нас цікавіші острогозькі справи (ст. 131), розпис північних українських залог за 1650 р. (ст. 39) і землевпорядкування Сумської і Ворожбянської громад (ст. 46).

В Новгородському і Володимирському столах і Київському Повитті знаходимо випадкові документи з Слобожанщини: в Новгородському — деякі справи з мм. Валуєк і Острогозького (ст. 8,168), в Володимирському — справи Святогорського манастиря (ст. 46), північних українських залог (ст. 21, 91, 131) і „годова сметна" книга слобідських міст 1663 р. (ст. 145).

Крім архівів столів у складі Розрядного архіву є ще кілька фондів, складених із різних спеціяльних груп документів: Десятні, Різних столів, Справи розрядні, Справи різних міст, Розрядні в'язки, Смотренні списки, списки різних (вищих) категорій служилих і „безголосні" стовбці. Для нас цікаві перший і останній фонд, інші не мають потрібного матеріялу зовсім, або тільки з пізніших років.

Десятні — це списки служилої людности певних категорій, приписаної до окремих міст, що має право на грошовий і земельний оклад. Деякі дослідники (Оглоблін) нехтують десятнями, яко історично-географічним джерелом; проте десятні, особливо десятні „роздаточні" містять щоразу переписи людности, що фактично належать до складу певної залоги і т. ч. становлять цінне джерело для статистики залюднення країни. Деякі документи потрапили

до цього фонду випадково. Для нас являють інтерес десятні українських залог (їх чимало), перепис 1660 р. (дес. 254) і десятні слобідських станиць.

„Безголосні“ стовпці загубили свої попередні фонди. До нашої теми належить один напівзотлілий, але інтересний стовпець справ щодо оселення Охтирки і Харкова і матеріялів перепису р. 1655 (ст. 223).

Перейдімо до архівних фондів інших приказів. Як згадувалося, земельні справи південних міст відав Розряд. Проте в Помісному приказі знаходимо чимало „писцових“ книжок цих міст (ч. 1, ч. 43 — мірні урочищ, меж'і строєльна Острогозького, видана у Холмогорова, ч. 50, ч. 171, видана у Миклашевського; до Слобідських міст 1650-х рр., крім кн. 43, нема нічого) і серія „Одказних книжок Білгородського полку“ (для нашої теми теж немає матеріялу). В стовбцях Помісного приказу певно також є чимало матеріялу з Слобожанщини; але цей фонд ще не розібраний, і використати його не було змоги.

В Посольському приказі знаходимо листування з приводу еміґрації до Слобожанщини; відзначимо листування з приводу пасік на кордоні Слобожанщини — за 1650 р. (в Польських справах, ст. 1-b) і за 1652 р. (листування з гетьманським урядом, в Приказних справах, ст, 54); для дальших років матеріял є ще і в справах Малоросійських і, можливо, в Кримських.

У Малоросійському приказі знайдено листування і накази Путивльському воєводі в справі очікуваної еміґрації 1649 р. (ст. 5816—5).

У Сибірському периказі переховується листування з приводу переходу полку Ждана Коншина із складу війська Сагайдачного на московську службу 1619 р. (ст. 1).

Нарешті, деякі матеріяли можуть виявитися в архівах місцевих установ, переданих в середині XIX в. до Москви, але ще не розібраних.

Щодо інших архівних установ Москви, то матеріял для другої половини XVII в. є ще в Лефортовському архіві. а по різних архівах і бібліотеках Москви і Ленінграду можна знайти мапи і рисунки з Слобожанщини, переважно з пізніших років. Матеріяли провінціяльних архівів — Воронізького і Курського з середини XVII в. вже видано (див. вище).

По українських архівах не збереглося сливе нічого. У Харківському Історичному Архіві переховується т. зв. „Чугуївське листування“ — архів Чугуївського воєводи, що був у користуванні Філарета (58 стовпців, переданих від акад. Д. І. Багалія і 100 стовпців, переданих із Москви). Тут знаходимо матеріяли про розташування служилої людности по селах в околицях Харкова в 1640-х рр. (ст. 36), про осадження слободи Пученіг (ст. 16), чолобитну Сірка і Грицька Каркача 1658 р (ст. 41) тощо. У цьому ж таки архіві переховуються острогозькі матеріяли з архіву Головинського і нещодавно передані з Москви архіви місцевих установ („Присутственных мест“), ще не розібрані. Найінтересніші між ними фонди сумських і зміївських установ.

У Києві — у Всенародній Бібліотеці (ВБУ), в рукописному відділі, переховується 6 стовпців „Чугуївського листування“, передані з Музею кол. Церк.-Археол. Т-ва (ч. 764, за описом Лебедєва ч. 510) і багато виписок із документів московських архівів.

В Одесі — в Історичному Архіві — переховується серія стовпців, що належали гр. М. Толстому.

На попередніх сторінках подано можливо повний огляд архівних збірок, що містять у собі матеріяли до історії Слобожанщини в середині XVII в. У тих самих збірках треба шукати матеріялів і за другу половину цього віку, а також і матеріялів до історії української національної меншости на Курщині, Орловщині. Вороніжчині і Тамбовщині. Спинімося тепер на загальній характеристиці і оцінці всіх загалом матеріялів воєводсько-приказного урядування XVII віку.

Діловодство приказів, а спеціяльно приказу Розрядного поділялося на дві великі групи документів: стовпці і книжки; різниці технічного характеру відповідав і різний зміст: в стовпцях містилося біжуче листування, у книжках — більші документи: списки й описи, себто матеріял переважно статистичний; проте цей розподіл не був абсолютний: у стовпцях ми часто натрапляємо на статистичні матеріяли (особливо чернетки реєстрів), а в книжках містилися, крім переписового матеріялу, ще записи вступного листування, в Посольському приказі — також звідомлення послів.

Поточне листування можна також поділити на дві групі: „одписки“ воєвод і накази — розпорядження уряду.

Одписки воєвод — основне історичне джерело XVII віку. Проте, якось клясифікувати їх нема жадної змоги; в одній одписці ми часто знаходимо найрізноманітніший матеріял, а саме: повідомлення про події в сусідніх державах і околишніх містах, одержані від спеціяльних посланців, випадкових самовидців, станичників і сторожів чи від сусідніх воєвод; рапорти про стан міста і залоги, про різноманітні галузі адміністраційної діяльности воєвод, виконання наказів уряду тощо; запитання про інструкції уряду в сумнівних, особливо важливих випадках чи в випадках різних труднощів у діяльності воєвод. Увесь цей матеріял подавався без якої-будь послідовности. З формального боку завсіди точно зазначалося прізвища воєвод і дяка — авторів одписки; але про назву міста, звідки йшла одписка, можна довідатися часом тільки із змісту одписки чи навіть посередньо — з прізвища воєводи; також дату одписки ніколи не зазначалося, і її доводиться шукати або в змісті одписки, або виводити приблизно з дати одержання одписки, яка до Москви йшла з Слобожанщини звичайно півтора — два тижні, а в окремих випадках — один тиждень чи, з запізненням, — три тижні. Підкреслень не вживали, а особлива важливість запитання чи повідомлення відзначалася іноді дослівним повторенням уже сказаного двічі або тричі. Дуже корисний для дослідника звичай цитувати, також часом слово в слово, зміст попередніх одписок, одписок інших воєвод і попередніх розпоряджень і інструкцій уряду. На звороті писали адресу і прізвище посильного, що віз одписку. До одписок додавалося звичайно: тексти вістових звідомлень, допитів тощо, різноманітні реєстри, розписи й описи та оригінали чолобитних, в разі потреби остаточної постанови уряду у відповідних справах. Звичайно, жадних підроблень і фальсифікацій в урядовому листуванні ми не знайдемо, але критично ставитися до змісту одписок конче треба й тут. Узагалі вірити загальним твердженням одписок можна хіба з великими застереженнями і приймати можна тільки відомості, стверджені конкретними фактами. Але й ці факти треба критично зважувати, беручи на увагу дві протилежні тенденції авторів одписок, що спричинялися до подавання неправдивих відомостей. В одних випадках воєвода, перебільшуючи успішність своєї діяльности, міг зм'якшувати і затушковувати труднощі й опір місцевої людности, щоб створити враження, ніби в дорученому йому місті все гаразд; в інших випадках, бажаючи виправдати свої невдачі і невиконання урядових розпоряджень, воєвода міг перебільшувати опір і неслухняність людности, і свою безсилість, особливо, коли одночасно домагався збільшення коштів і складу російської служилої залоги. В кожному даному випадку звичайно є змога вгадати напрямок заінтересовання і тенденції автора відписки і внести відповідну поправку.

В Москві одержану відписку прочитували, іноді в присутності царя, і на звороті писали резолюцію — „поміту“. Часом поміту окремо розвивали ширше, але як і поміту — в точних, стислих і ясних виразах. Далі, вже дяки в приказі на цій підставі писали грамоту — наказ у чернетці, уживаючи звичайної форми царських грамот, цю чернетку виправляли, іноді кілька разів наново переписували і, нарешті, писали білову, що її відсилали на місце призначення. Накази точно датували. Копії відписок і наказів (списки) часом передавали до інших столів і приказів. Цитування в наказах одписок і по-

передніх наказів також збільшує шанси зреставрувати загублені документи. Через те, що збереглися (і покищо відомі) лиш архіви центральних установ (для Слобожанщини — крім чугуївського архіву), ми маємо оригінали одписок і копії (і чернетки) урядових наказів. Все це листування звичайно дає повний образ життя певного міста, діяльности воєводи і політики центрального уряду.

Статистичний матеріял, як згадувалося, містили звичайно в книжках. Відзначимо тут головні типи цих матеріялів. I. Вичерпливі описи міст: 1) Строєльні (в широкому розумінні) книжки новозбудованих міст; 2) Розписні—при передачі міста новому воєводі; 3) річні сметні. Ці категорії книжок дають повний опис фортець, інших будівель, підсумки, а іноді й реєстри людности, часом навіть описи земель, розподілених між людністю. Але часом трапляються однойменні книжки, що містять опис тільки одного якогось об'єкту. Це стосується і до II. переписів людности спеціяльно, це є: 1) Переписні книжки, що їх складали звичайно з спеціяльного наказу уряду; 2) Смотренні — коли перепис робили на смотру; 3) Розборні, коли одночасно розподіляли людність на окремі служилі і неслужилі категорії; 4) роздаточні — видачі грошового утримання, хлібу і зброї (рогатин звичайно). З усіх цих книжок більший інтерес мають тільки деякі переписні книжки, що містять часом матеріял про родини і майно людности. Інші щонайбільше дають відомості про озброєння, наявність коней і (для російських служилих) — номінальний оклад грішми і помісною землею. Велику хибу переписів XVII віку становило те, що переписувалася не вся загалом людність міста і околишніх поселень, а тільки певні служилі категорії (розряди), отже завсіди лишається відкрите питання: скільки повно категорії перепису охоплюють усю наявну людність; чи правдиво подають вони число людности, що дійсно живе в даному місті, і чи не є це нежиттьове вже повторення попередніх списків. Мінімальний розмір наявної людности становлять роздаточні книжки; є підстави гадати, що всю людність не охоплювали навіть найповніші переписи. Усі переписи мають передмови з точними датами і відомостями про історію й умови перепису. Між іншими у кн. 52 Білогородського столу вміщено дуже інтересний реєстр переписних книжок різних (головно слобідських) міст, що були в Розряді десь близько 1670 р.

На жаль переписів міст Слобожанщини за 1650-ті роки збереглося не багато. Найбільше маємо з м. Острогозька — путивельський перепис еміґрантів 1652 р. (Блгр. кн. 30); серія різних книжок (сметних, розписних і роздаточних) з дальших років (кн. 30, 31, 32). Дуже цінний і повний реєстр під час оселення людности маємо з м. Охтирки 1654 р. (кн. 34) — строєльні (в широкому розумінні влаштування людности) книжки воєводи вольновського Каминіна. Поза тим маємо підсумки загально-слобідського перепису 1655 р. і серію реєстрів різних міст під час призначення до них перших воєвод (1656—7 рр.).

Перепис 1655 р. зроблено по всій Слобожанщині на підставі наказу уряду—переписати українських еміґрантів, що незадовго перед тим з'явилися і оселилися на Слобожанщині. Роблено його під загальним проводом Яблоновського воєводи. У грудні 1655 р. переписні книжки були вже в Москві. На жаль, вони не збереглися, і ми маємо тільки витяг із них (Блгр. ст. 384 і Безголосні ст. 223; див. додаток до „Підсумків", с. 186). Витяг маємо в двох редакціях—яблонівській і московській, з трохи відмінними підсумками; різницю в підсумках треба пояснювати більшою точністю московського приказного рахівництва, теж не цілком бездоганного, як показують помилки в підсумках московського витягу. У підсумках (отже і в опису) людність поділено: 1) на козаків, чи краще сказати голів родин (бо селянство і міщанство, очевидно, заведено до загальної категорії „черкас"), і їх „дітей", і 2) на озброєних - кінних і піших — та неозброєних.

Року 1656 до новоосаджених слобідських міст прислано воєвод, що зробили смотр місцевої людности і провели переписи окремих міст. Зроблені переписи почасти зібрано у стовбці ч. 392 Білгородського столу; знаходимо тут переписи Острогозького, Охтирки, Змієва, Харкова і Колонтаєва. Усі ці переписи не датовано. Поруч із ними вміщено переписи українських залог Білгороду, Корочі, Нового Осколу, Усерду, Ольшанського, Коротояку і Уриву; частина переписів в уривках; датовано тільки Ольшанський, 1657-м роком. Детально розглядаємо ми ці переписи нижче, в огляді історії оселення поодиноких міст. Належать вони до категорії „именних списков черкасам" і являють собою голі імена без ніяких інших позначень, крім хиба титулятури військових урядів. Тільки в Острогозьку пойменовано окремо дітей. Отже найближче ці списки стоять до „смотренних", чи „розписних", що їх складали воєводи, приїхавши до міста.

Розглянувши уважно окремі переписи (див. нижче в розділі IV), ми прийшли до висновку, що вони належать не до 1655 р., як уважали досі, а до різних років, 1655—57, а саме: охтирський подає підсумки, тотожні з підсумками 1655 р.; у змiївському перепису знаходимо дві дати: 165 р. і 17/V, це дає нам 1657 р.; в перепису згадано ім'я Ржевського, що прибув до Змієва у вересні 1656 р.; харківський перепис скріплено рукою воєводи Селіфонтова, що приїхав до Харкова влітку 1656 р.; підсумки обох цих переписів цілком відмінні від підсумків порепису 1655 р. Складачі опису Розрядного архіву, а за ними і наукова література датували весь стовпець, а також і перепис харківський роком 1655 на тій підставі, що на а. 7 вміщено напис: „Список белгородским черкасам, которые были с бояры и воеводы в Черкаских городах (*закреслено:* во 165-м) во 163-м (*виправлено*) году". Далі на аа. 7—9 вміщено реєстр 59 чол. білгородських українців (їх справді в залозі Білгороду було 60), і мова йде про похід 1655 р. в війську Г. Ромоданова. Нижче з а. 10 вміщено список корочанських українців. Помилкове позначення 165 рік замість 163 показує, що реєстр писано вже після 1657 р. Перед цим реєстром вміщено недатований уривок якогось іншого реєстру, а на початку стовпця, на обгортці, напис рукою XVIII віку: „162 году; списки Бѣлгородскаго полку бѣлгородским черкаксомъ, которые были на службѣ съ боярами въ черкаскихъ городахъ. У оного столпа заглавія нѣтъ"; цей напис зроблено також на підставі заголовку на а. 7, і він саме спричинив дальші помилки. Звідки взято рік 162 (1654) — лишається невідомим. Іншого способу пояснити датування 1655-м роком стовпця і харківського перепису немає (див. ще примітку нижче, на с. 150); як допіру показано, це датування засноване на непорозумінні: не маючи у стовпці інших дат і виразних заголовків, заголовок білгородського реєстру, до того складеного після 1657 р., механічно перенесено на цілий стовпець разом із датою, що власне не належить до часу складання цього (білгородського) реєстру.

На цьому закінчимо наш короткий огляд джерел до історії Слобожанщини XVII віку. Нижче подаємо реєстр головних скорочень в посилках на літературу і архівні джерела.

ГОЛОВНІ СКОРОЧЕННЯ.

Д. Багалѣй. Очерки. — Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго государства, М. 1887.

Д. Багалѣй и Д. Миллеръ, Исторія г. Харькова. — Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, Х. 1905.

І. У.-Р. — М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VII (1907), т. VIII—2 1916), т. IX- 1 (1928), 2 (1931).

И. Миклашевскій. Къ истор. хоз. быта. — Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства. Ч. І. Заселеніе и сельское хозяйство южной степной окраины XVII в., М. 1894.

Філарет. — Филаретъ, Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи, I—V, Х. 1857—8.

А. М. Г. — Акты Московскаго Государства, II, 1894.

А. Ю. и З. Р. — Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, III, СПБ. 1862.

Ар. Ю.-З. Р. — Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VII.

Д. Багалѣй. Матеріалы, I. — Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства, Х. 1886.

Д. Багалѣй. Матеріалы, II. — Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній, II, Х. 1890.

Л. Вейнбергъ. Матеріалы. — Матеріалы для исторіи Воронежской и сосѣдних губерній. Воронежские акты, I. Вор. 1887.

П. П. С. З. — Первое Полное собрание Законовъ Российской Империи, I. 1840.

С. Г. Г. Д. — Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ, IV. 1882.

М. Д. — Древлехранилище Московского Центрального Архива.
Блгр. — Архів Розрядного Приказу, стіл Білгородський.
Сівськ. — „ „ „ „ Сівський.
Приказн. — „ „ „ „ Приказний.
Помісн. — „ „ „ „ Помісний.
Моск. — „ „ „ „ Московський.
Новгор. — „ „ „ „ Новгородський.
Безгол. — „ „ „ „ Безгласні стовпці.
Дес. — „ „ „ „ Десятні.

[далі подається число стовпця („ст.“) чи книжки („кн.“) і аркушу („а.“)],

Малор. Прк. — Архів Малоросійського Приказу.
Сибір. Прк. — „ Сибірського „
Посол. Прк. — „ Посольського „
Малор. Спр. — Справи (Дела) Малоросійські (Посольського Приказу).
Пол. Спр. — „ „ Польського Двору „ „
Крим. Спр. — „ „ Кримські „ „

Хар. Іст. Арх. — Харківський Історичний Архів, Чугуївське листування, Стовпці Московські і Харківські.

ВБУ, Ркп. відд. — Рукописний Відділ Всенародньої Бібліотеки України (зараз Бібліотеки ВУАН), стовпці зі збірки був. Музея Церковно-Археологическою Общества.